

Rainer M. János

Égítetek körforgása

„Háborúk és forradalmak határozták meg eddig a huszadik század arculatát” – kezdte a forradalomról szóló híres könyvét még a (rövid) múlt század derekán Hannah Arendt. Azután Európában 1989-ig (s még utána egy kis ideig) sikerült elkerülni a háborút. A „forradalom ígérete” azonban, ahogy arra Francois Furet mutatott rá a kommunizmus ideológiájáról szóló művében, megmaradt. Sőt ez az ígézet az utolsó bő fél évszázadban oly lebilincselő erővel hatott, hogy a forradalom szó át- meg átjárta a közbeszédet.

Eközben annyi jelentést vett fel (vagy annyit tulajdonítottak neki), hogy alig lehetséges eligazodni közöttük. Miközben nagy történeti jelentései is fennmaradtak, a forradalmi jelző hozzábiggyeszthető jószerével minden hirtelen, jelentős, vagy egyesek által annak tulajdonított változáshoz. És még jó, ha csak a jelző forog – mert kis retorikai emelkedettség (vagy egy magasabbra épített szószerék) elegendő ahhoz, hogy az ilyen-olyan változások helyére maga a forradalom kerüljön. Az a bájos jelenség, hogy magukat konzervatívnak tekintő politikusok lépten-nyomon forradalmat vizionálnak, már-már a legradikálisabb mozgalmak módjára forradalmasítanak a mindennapokat, egyszerre mutat a forradalom ígézetére, s arra, hogy a szó mindennapi használata alkalmatlan az analízisre.

A revolutio szó ismeretes módon eredetileg az égítetek körforgására utalt. Amikor a modernitás kezdetén politikai jelenségekre kezdték alkalmazni, egyrészt felfordulást értettek rajta, amikor erőszakos módon megdöntenek egy uralmat. A politikai együttélési formák természetes körforgását is jelentette a monarchiától a tömegek uralmán át a következő monarchiáig, mintegy természeti törvényszerűségként, az emberek akaratától függetlenül. De jelentette a revolutio a valaha szerzett jogok visszaszerzését, a valamiért (például zsarnok által) megszakított természetes (jog)rend helyreállítását. 1789 után a forradalom új értelmet nyert.

A revolutio korábbi jelentése elhomályosult – a változásnak nem körforgásszerű, visszatérő jellegére, hanem mindent elsöprő erejére esett a hangsúly. 1789 óta a forradalom nem egyszerűen politikai változás, hanem az egész társadalom átalakítása, az emberiség megváltása, valamiféle nagyszabású és pozitív, valamit ígérő utópikus vízió vagy terv megvalósítása. A marxizmus ideológiája a forradalmat egyenesen a világtörténelmi változások, az egyik nagy társadalmi formációból a másikba való átmenet mozgásformájává tette. A forradalom kérészerűségként következik be, egyenesen halad előre, nincs rajta visszaút, legfeljebb történelmileg halálra ítélt ellenforradalmi kísérletek késleltethetik diadalútját.

1789-ből ered a politikai forradalom szűkebb értelmű, ám mégis egyetemes jelentése is. Így nevezik azokat a történeti fordulópontokat, amelyek fő mozgatóereje az 1789-ben oly ígéző, egyszersmind félelmetes erejű képekben megjelent politikai és emberi szabadság, a jogegyenlőségen alapuló képviselő, egyszóval a demokrácia kivívása volt. A forradalom továbbra is összekapcsolódott a modernitás és a haladás fogalmaival. Előzménye összefügg ezek problémáival. A mindenkorinancien régime korlátozza a politikai szabadságot, nem biztosítja az egyenlő jogokat, a képviselő helyett a zsarnoki tekintély uralmát rendezi be.

Elfogadottsága – nyugodjék az bármely elven – meginog, a hatalom birtokosai körében meghasonlás üti fel a fejét. Reformátorok és radikális újítók lépnek fel. „Minden nagy demokrácia kiindulópontjánál forradalom áll, forradalom, amelynek során esetleg királyok fejei hulltak le” – írta 1945-ben Bibó István. „Ez a forradalom nincs kötve társadalmi és gazdasági fejlődési időszakhoz: a társadalmi és gazdasági fejlődési átmenetek megtörténhetnek nagyobb politikai megrázkódtatások nélkül is, de az emberi méltóság

egyetlen forradalmának [...] valamikor le kell zajlania ahhoz, hogy demokráciáról beszélhessünk.”

Bibó a XX. század közepén egy századkezdeti forradalmi kísérletre tekintett vissza – és a századközép nagy átalakulását szemlélte, aggódva, ama nagy forradalom perspektívájából. A „boldog békeidők” magyar társadalmá sok problémával küzdött, de a forradalmat nem a klasszikus képlet, hanem egy soha nem látott háborús vereség, s nyomában az addigi uralmi rendszer összeomlása idézte elő. 1918–19 forradalmának választ kellett adnia a magyar nemzet állami keretét ért végső kihívásra is – és még tovább vitte a szocialista-kommunista átalakítás kísérlete. Nem sikerült egyik sem. Bő negyedszázaddal később, ha lehetséges, még végletebb vereség után Bibó úgy látta: még kevésbé van forradalmi helyzet, mint korábban. A politikai és társadalmi átalakulás jórészt kívülről jött projektjei ismét egymásra tolódtak. Ám a háborús vereség kiváltotta félelem és bizonytalanság miatt a lelke mélyén forradalmár Bibó még 1945 „félforradalmát” is féltette.

1956 már hasonlított Bibó elképzeléséhez. Ugyanakkor mérlegre tehető a forradalom másik paradigmája szempontjából is. 1956 egy nagy zsarnokság, a szovjet típusú rendszer klasszikus, sztálini változata ellen lázadt, amelyet Nagy Imre első reformtörekvései módosítottak, de nem alapvetően. Ez a rendszer nem volt akut válságban, a birodalom központjában – úgy tűnt, mérsékelt reformer hajlandóságok uralkodnak. Programalkotásra viszont csak erősen korlátozott nyilvánosság és igen rövid idő állt rendelkezésre.

Tulajdonképpen a robbanást megelőző néhány napban, órában lépett csak ki a rendszer megreformálásának nyelvi és fogalmi keretei közül. Ez változott át hirtelen a szovjet típusú politikai rendszer teljes lebontásának erős negatív programjává. Ez egészült ki szervesen a nemzeti függetlenség XX. század közepi formájával, a semlegességgel. Hogy ez milyen típusú legyen – finn? osztrák? jugoszláv? –, az jobbra nyitva maradt. Az alapvető demokratikus szabadságjogokat, a többpártrendszert és a szabad választásokat valamiféle lebegő harmadikutas „vízió” egészítette ki. Képviselési demokrácián alapuló (esetleg közvetlen, „önigazgató” formákat is tartalmazó) politikai rendszert és széles köztulajdonon alapuló szociális (állam)gazdaságot jelentett.

A munkástanácsok a rendkívüli helyzetből adódó feladatokra szerveződtek. Hogy ez a köztulajdon valódi társadalmasítása felé nyitott volna-e utat, vagy az aktivisták visszatértek volna a munkapadhoz – nem tudjuk. November 4. után, a forradalom második szakaszában mindenesetre ők álltak ellen az intervenció kormányának, hálózatuk alternatív politikai centrumot képzett. A szovjet szocializmusnak nagyon kevés híve volt 1956-ban, a szocializmusnak, pláne magyar szocializmusnak, úgy tűnik, elég sok. Nem csoda: amikor a magyar forradalom résztvevői politikai tapasztalataikat szerezték (a második világháború előtt és alatt, majd 1945–46-ban) a közvetlen demokrácia, a kollektív tulajdonlás vagy a tervezőgondoskodó állam kérdései sokakat foglalkoztattak. Nem is feltétlenül nyugati típusú demokráciával párosítva őket.

1989–91 történeti fordulat jellege ma a volt vasfüggönytől nyugatra evidencia, az egykori szovjet térségekben viszont szinte azonnal divatba jött a változás mélységének és radikalizmusának megkérdőjelezése. 1989-et nyugodt diskurzusokban ma egyre többen nevezik forradalomnak. Az elnevezés azonban kezdetben egyáltalán nem volt egyértelmű. Jürgen Habermas például húsz éve helyrehozó (vagy pótlólagos) forradalomról beszélt. Ez „mintha visszafelé gördülne, az elmulasztott fejlődés utólagos helyrehozásának pályáit tenné szabaddá. [...] az a törekvés, hogy alkotmánypolitikailag visszatérjenek a polgári forradalmak örökségéhez, társadalompolitikailag pedig a fejlett kapitalizmus érintkezési viszonyait és életformáit újítsák fel”.

A helyrehozó forradalom a bürokratikus szocializmus modernizációs kísérletének vetett véget – de nem kínált új, alternatív modellt a létező kapitalizmussal szemben. Hasonlóképpen vélekedett Timothy Garton Ash is. Lengyelország és Magyarország esetében

„reformadalmakról” (refolution) írt. Bár gazdasági okok váltották ki, a fő szerep mégis az eszméké, amelyek inkább régiek, mintsem újak. Húsz év múlva aztán Garton Ash új értelmezési keretet ajánlott: a bársonyos forradalomét, amely szerinte a forradalom új, XX. század végi típusa, a keletközép-európai rendszerváltásoktól, Ukrajnától és Iránig.

Szemben a hosszú XIX. század nagy forradalmaival, a bársonyos forradalom nem erőszakos, sőt erőszakmentességet hirdet. Elutasít minden utópiát, nem áll elő a társadalomszervezés gyökeresen új modelljével, hanem visszatérést szorgalmaz másutt jól beváltak tudott mintákhoz, 1989-ben térségünkben a nyugati típusú plurális demokráciához. A civil tömeg erőszakmentes nyomása kényszeríti arra a hatalom birtokosait, hogy tárgyaljon a hatalom átadásáról és demokratikus politikai szerkezetek kialakításáról. A bársonyos forradalom nem terrorban, hanem megegyezésben kulminál. Totemje nem a guillotine, hanem a kerekasztal.

Mintha visszatért volna a körforgás elmélete, azaz a revolutio 1789 előtti értelmezése. Gyáni Gábor történész 2006-ban, az 1956-os magyar forradalom 50. évfordulóján fejtette ki, hogy az 1789-es paradigmák szerint 1956 aligha volt forradalom – de revolúciónak bizvást tekinthető. Gondolatmenete 1989-re is alkalmazható, akár 1956-tal összehasonlítva. 1989 változtatói Magyarországon már a reformált szovjet típusú rendszer ellen léptek fel.

A küszöbönálló rendszerváltságra az addigi reformok már nem kínáltak megoldást – ráadásul a válság tudata mélyebb volt, mint amennyit a tünetek mutattak. A birodalom központjában egy radikális reformernek tűnő személyiség jelent meg Mihail Gorbacsov személyében. Az első programok a szovjet típusú rendszert adottnak tekintették, radikális reformjára készültek. Megalkotásukra mind kevésbé korlátozott nyilvánosság állt rendelkezésre. És hosszú idő – az első átfogó tervezetek 1986–87-ben készültek.

1989 negatív programja végső soron ugyanaz volt, amint 1956-é. Ám a szovjet típusú rendszer teljes lebontását nem az állami erőszakra adott forradalmi válasz határozta meg. Fokozatosan fogalmazódott át radikális reformok sorozatából rendszerváltássá. Az 1989-es vízió is tartalmazta a nemzeti függetlenség célkitűzését. De ezt is lassan, óvatosan, elemről elemre építette be. Orbán Viktor 1989. június 16-i beszéde Nagy Imre és társai ravatalánál igen merész ugrásnak tűnt – a távoli (1956-os) és közeli (Tienanmen tér) előzmények ismeretében teljes joggal.

Ha volt 1989-es vízió, az olyan Magyarországról szólt, amely – amennyire csak lehet – a tőlünk nyugatra fekvő országokra hasonlít. Nyugatos – de még 1989-ben is lappangó harmadikutas programtöredékekkel. Kapitalizmusról nem esett szó; a piacgazdaságnak biztosan több híve volt, mint 1956-ban, de a szocialista típusú állami gondoskodás formáit is sokan szívesen megtartották volna. Ahogy 1956, 1989 is értelmezhető visszatérésként. Nem egy valaha létezett állapotához és pillanathoz. Inkább modellhez, amely tisztán sohasem érvényesült, de nagyon is létezett a késő modernitás kori magyar nemzeti progresszió képviselőinek fejében.

1989 és 1956 kapcsolatát akkor nem a programok különbözősége határozza meg. Még csak nem is a forradalmi cselekvés versus békés változtatás ellentéte; egyetlen rendszerváltó szereplő sem kíván céljaiért erőszakkal fellépni. 1989-ben 1956 már mint emlék és lehetséges pozitív politikai hagyomány volt jelen. 1989 óta Magyarországon nem volt forradalom. A forradalmi retorika azonban nem csupán a távoli események máig igéző visszfényére vagy a korunkra jellemző fogalmi zűrzavarra utal. Hanem arra is, hogy demokratikus politikai forradalmaink emlékezte széttartó maradt, hagyományuk nem alakult ki. Így a háborúk és forradalmak szegélyezte század emlékezetéből nem maradnak sem eszmények, sem értékek. Hogy nem kellett átélnünk erőszakos politikai fordulatokat, aligha sajnáljuk. Hagyományok híján túlélni lehetséges; élni nehezebb lesz.